յորժամ ի զարմանս դատաւորին անմիջապէս անդէն բաշխեաց ի միջի կարօտելոց զստացեալ դրամն զայն։ Յիւրմէ քսակէն զբաղում գերեալս ազատեաց, զբազում ի կարօտութիւնս իւրեանց սփոփեաց, բարեհոգ։ մբաւ աղքատ կանանց օժիտս ետ եւ այսպէս իբրեւ Տեառն Յիսուսի յոյժ հաւատարիմ ծառայ ծախեաց զիւր գոյս եւ զկեանս իւր իսկ։ Անտարակոյս արժանի էր մտանել յուրախութիւն Տեառն իւրոյ։ Թաղեցաւ ի Մատրանն զոր շինեալն էր եւ Հնդրեաց ի Հայր Քսաւիերէ (Father Xavier) գրել ի վերայ Շիրմին. "Աստ հանգչի Մարտինոս (Martinus) ծառայ Տեառն Յիսուսի։" Կատարեցաւ այս եւ Տեառն Յիսուսի։" Կատարեցաւ այս եւ յետ մահու նորին որ ինչ մնաց յստացուածոց նորա եղեն ըստ մասին ծախք վանն զարդարելոյ զՄատուռն որպէս պատուիրեալն էր՝ եւ մնացորդն տուաւ աղքատաց զորս ժառանգորդս կարգեալ էր իւրոց ստացուածոց։

Հայ տապանագիրն ասէ Ջուղայեցի էր Մահտեսին մեր, այլ ինձ յոյժ հաւանական թուի թէ էր նա ի բնակչացն Հնոյն Ջուղայի առ Երասխաւ, զի Նոր-Ջուղայեցի էր հիմնարկեցաւ յամին 1605 եւ սա մեր հիմնարկեցաւ յամին 1611, այր մեծահանգեաւ յԱգրա յամին 1611, այր մեծապարթամ արդէն, որով երեւի թէ լեալ էր նա ի Հնդիկս զամս բազում յառաջ քան զմահն։ Յիսուսեան տեղեկատուն ասէ թէ գնաց նա յուխտ ի Հռովմ եւ յԵրուսաղէմ եւ անտի ի Հայրենիս իւր որ էր անշուշտ ի Հին Ջուղայ՝ յԱրարատեան նահանգի։

Ի Կաղկաթա Հնդկաց, 13/16 Մարտի 1922։

ՄԵՍՐՈՊԸ Հ. ՍԼԹԵԱՆՑ

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

ՀԱՅԵՐԷՆԷ ՏԵՌԱԴԱՐՁՈՒԱԾ ԲԱՌԵՐԸ ՕՏԱՐ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Օտար ազգերը քիչ անգամ առիթ ունեցած են Հայերէն բառեր տառադարձելու. ասոնց մէջ հնագոյններն են նախ՝ այն խումբ մը աշխարհագրական անունները՝ որ յոյն եւ Հռովմայեցի մատենագիրները կը յիշեն. երկրորդ՝ այն բառերը՝ որ վրացերէնը մեզմէ փոխ առած է հին ժամանակները. եւ երրորդ՝ այն բառերը՝ որ Հայերէնէ օտար լեզուի մը թարգմանուած գործերու մէջ թարգմանիչները մտցուցած են։ Առաջինները կը գտնենք Հաւաքուած Հիւպշմանի Die Altarmenischen Ortsnamen (Strassburg 1904) աշխատութեան մէջ եւ Montzka հեղինակին Die Landschaften Gross-Armeniens bei griechischen und römischen Schriftstellern գործին մէջ (Wien 1906, որմէ թրգմ. "Հ. Ա." 212. 1907, 9—14, 301—303, 1911, 31—37)։ Այս անունները գլխաւորապէս այն պակասութիւնն ունին որ նախ բերնէ բերան, յետոյ ալ ձեռագրէ ձեռագիր անցնելով՝ բաւական բան զոհած են գրիչներու անուշադրութեան պատճառով. ասոր համար համեմատութեան ժամանակ պէտք է առանձին ուշադրութիւն դարձնել եւ զանազան ընթերցուածներու մէջէն աշխատիլ ընտրել լաւագոյնը։

Վրացերէն փոխառութիւնները հաւաքած եմ իմ մեկ յօդուածիս մէջ՝ "Զայնաբանութիւն Հայերէնից փոխառեալ վրացերէն բառերի" (Արարատ 1898, էջ 309—315, 365—371)։ Ասոնք ալ սակայն կրնան ըլլալ զանազան ժամանակներէ, սկսած Ե կամ աւելի հին դարերէն մինչեւ նոր ժամանակները։ Վրացերէն պատմական բառարանի մը բացակայութեան պատճառաւ՝ շատ դժուար է այս բառերուն ժամանակը որոշել. ուստի ասոնք ալ պէտք է գործածել բաւական զգուշութեամբ եւ օրինակ առնուլ միայն այն բառերը՝ որոնք հին ըլլալու երեւոյթն ունին։

Հայերէնէ թարգմանուած գործեր շատ քիչ են հին մատենագրութեանց մէջ։ Այս կողմէն ամէնէն հարուստն ըլլալու է վրացերէնը. սակայն իմ միջոցներս չեն ներեր քննել այս թարգմանութիւնները, որոնցմէ շատը դեռ կը մնայ ձեռագիրներու մէջ։ Հայերէնէ յունարէնի թարգմանուած կարեւոր գործ մը կայ, որ է

Ագաթանգեղոսի պատմութիւնը։ Գուտշմիդ այս թարգմանութիւնը կը դնէ 555—622 կամ մանաւանդ 591 թուին, ուստի Ե դարէն ոչ շատ հեռու։ Թարգմանիչը՝ որ հայերէնին բաւական ծանօթ յոյն մըն է, շատ տեղ առիթ ունեցած է հայերէն յատուկ անունները յունարէն տառադարձելու. երբեմն ալ հայերէն դժուարբմաց բառեր չկրնալով թարգմանել՝ ուղղակի յունարէն տառերով գրած է։ Ասոնք բնական է գրուած են ճիշտ հայ գրերու հնչման համեմատ, ուստի կարող են շատ օգտակար ըլլալ մեր նպատակի համար[1]։

Օգտուելով ուրեմն այս չորս տարբեր միջոցներով՝ քննենք այբուբենին հին հնչումը[2]։

Առնունք նախ ձայնաւորները։

Ներկայ հայերէնի մէջ ա, է, ը գրեթէ ամէն տեղ նոյն հնչումն ունին։ Ա եւ է գրերը՝ այբուբենի շարքին մէջ կը համապատասխանեն յն. α եւ ι, վրաց. α եւ i տառերուն. նոյնպէս կը գտնենք նաեւ Թրակաց-ոյն քով եւ տառադարձութեանց մէջ, օր. օտար լեզուներէ հայերէն՝ Ատրպատական = պՀԼ. āturpātakān, Աբգար = ասոր. Abgar, ադամանդ = յն. ἀδάμας, Միհր = զնդ. Miθra, գագիշ = ասոր. gədīšā, իրիս = յն. ἶρις. հայերէնէ օտար լեզուներուն անցած՝ հին աշխարհագիրներու քով, Արարատ = Ararat, կարին = Καρηνῖτις, Caranitis, Դարանալի = Daranalis, Հանձիթ = Ἀνζιτηνή, ասոր. Hanzīṭ. Շիրակ = Σιραχηνή. Վրացերէնի մէջ՝ ագարակ = -ᲐᲒᲐᲠᲐᲙᲘ, արձան = -ᲐᲠᲯᲐᲜᲘ, աւազակ = -ᲐᲕᲐᲖᲐᲙᲘ, խիստ = ᲮᲘᲡᲢᲘ, շերիմ = ᲩᲔᲠᲘᲛᲘ. յունարէն Ագաթանգեղոսի քով՝ Վաղարշապատ = Οὐαλαρσαπάτ, Փայտակարան = Φαταχαρανής, Մասիս = Μασίς, Սահմ = Σαομί, յանի = Ἰανί. Ուրեմն այսօրուան մեր ա եւ է հնչիւնները հինէն տարբեր բան մը չեն ներկայացներ։

Ը երկու տեսակ է այսօր. գրուած ը եւ չգրուած ը, ինչ. ընկեր, կրակ։ Նախ եւ առաջ խնդիր է թէ հին հայերն ալ կը ճանչնային այս երկրորդ ը ձայնը. այսինքն բաղաձայններու խումբերը արտասանելու ժամանակ իրարմէ կը բաժանէին ը ձայնաւորով (ինչպէս կ'ընենք մենք այսօր եւ ինչպէս է Թուրքերէնի մէջ), թէ միաշունչ հնչիւն մը կու տային (ինչպէս է եւրոպական լեզուներու մէջ)։ Ասիկա իմանալու համար որեւէ ուղղակի վկայութիւն չկայ։ Հայագէտ Meillet մոռցած է հետեւեալ հնարագէտ միջոցը։

Գիտենք որ բայերու խոնարհման ժամանակ կատարեալի եւ ապառնիի ձեւերը՝ եթէ միավանկ են, կը ստանան է յաւելուածը, իսկ եթէ բազմավանկ են՝ այդ յաւելուածէն զուրկ կը մնան. օր. ԷՀ-Ը, ԷԳ-Ա, ԷԿ-Ա, ԷԳԷՑ, բայց -ԷՐԷ-Ց, ԲԷՐԷ, -ՁԷ եւն։ Արդ՝ այն բայերը՝ որոնց սկիզբը կը գտնենք կրկին բաղաձայն, նոյն ժամանակներուն մէջ է չեն ստանար, այսպէս՝ ԷՐԷ-Ց, ԷՅԷ, ԼՅԷՐ եւն։ Ըսել է թէ ասոնք միավանկ բառեր չեն եւ հին հայերն ալ կը կարդային ԷՐԷ-Ց, ԷԸՅԷ, ԼԸՅԷՐ եւն, ճիշդ ինչպէս հիմայ։

Ը գրին դէմ այբուբեններու շարքին մէջ համապատասխան մը չկայ. Թրակացին կը դնէ թէ կարճ եւ թէ երկար ձայնաւորներու շարքը՝ բայց ասով բան չի հասկցուիր։ Օտար տառադարձութեանց մէջ միայն ասորին պիտի առնունք ի նկատի, որովհետեւ այս լեզուին մէջ միայն կայ ը ձայնը։ Բայց ասորերէնի ə ձեւը հայերէնի մէջ ամէն ձայնաւոր կու տայ. ինչ. օր. kurkəmā = քրքում, kakkərā = քանքար, kərōwā = քերովբէ, šewīlā = շուիղ, məγalleθā = մ-գաղաթ եւն։ Ը դարձած կը գտնենք pəraq = էրէկ՝ məṣalləyānē = մՁՂԷ-յ, ṣerārā = ՁՐ-Ր, բառերուն մէջ։

Աւելի հետաքրքրական է տեսնել թէ ինչ կ'ըլլայ ը ձայնը հայերէնէ տառադարձուած օտար բառերու մէջ։ Վրացերէնի մէջ ասիկա կամ կը ջնջուի եւ կամ կը դառնայ է, -. ինչ. ᲒᲐᲜ- = գանձ, ᲮᲠ- = խրամ, ᲠᲣᲗᲐᲙᲘ = հրուվարտակ, ᲜᲐᲜᲓᲘ = նհանգ, ᲞᲚᲔᲜᲘ = պղինձ, ᲛᲐᲨᲙᲘ = մշակ, ᲰᲠᲔᲚ- = հրեայ. (բայց ասոնց վրայ մեր տեսութիւնը տես Արրտ. 1898, էջ 313)։ Աշխարհագրական անուններուն մէջ ը դէմ կը գտնենք է, ա, -- ձայնաւորները. Կթարիզ = Kitharizon, Աղձնիք = Ἀρζανηνή, Arzanene, Տմորիք — Ταμωριτης? Նպատ = Νιφάτης, Մնձուր = Μουζουρῶν, Արծկէ = Ἀρτζαχέ (Ի. դար)։ Նոյն բանն է նաեւ յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ. հմմտ. Արծրունեաց = Ἀρσουρουνῶν, Մահքրտան = Μαχουρτ(αν)ῶν, Նպատ = Ναπάτ, Մասքթաց = Μασσχουτῶν, Ատրպատական = Ἀτραπατακάν։ Այս բոլորը սակայն մէկ բան մը միայն կը ցուցնեն, այն թէ բաղաձայններու խումբի մը

---

[1] Յունարէն Ագաթանգեղոսի լաւագոյն հրատարակութիւնն ունի Լագարդ հայագէտը. սակայն օգտուելով քաղուածներ կ'ընեն Տաշեան (Ագաթ. առ Գէորգայ. Վիեննա 1891) եւ Հ. Բ. Սարգիսեան (Ագաթ. եւ իւր Բազմադարեան Գաղանիքը. Վենետիկ 1890)։ Մեր հաւաքած բառերը քաղուած են ասոնցմէ։

[2] Կարելի է օգտուիլ նաեւ Carrièreի հրատարակած Un ancien glossaire latin-arménien (Paris 1886) տեսակէտեն։

մէջ հայերը կը ներմուծէին ձայնաւոր մը, որուն երանգը օտար լեզուները չէին կրնար նշանակել։ Ը գրին արժէքը հաստատելու համար ուրիշ միջոց չկայ ուրեմն, բայց եթէ նոր բարբառներու միահամուռ վկայութիւնը։

Ը ձայնը ներկայացնելու համար մեսրոբեան այբուբենը ունի երկու գիր՝ է եւ ը։ Ասոնցմէ առաջինը (է) երեք տեսակ հնչում ունի այսօր. բառին սկիզբը գրական լեզուին եւ քանի մը բարբառներու մէջ կը հնչուի ye, ուրիշ բարբառներու մէջ կը հնչուի պարզապէս e, որով է տառին հաւասարազօր կ'ըլլայ. (ինչ. օր. պոլսոյ բարբառով՝ է- = ես, էրաշ = երազ, էրէն = երկայն, էրանի = երանի)։ Բառին մէջ գրական լեզուն եւ բարբառներու մեծամասնութիւնը կը հնչէ e, որով նոյնպէս է գրին հաւասար կ'ըլլայ։ Ուրիշ բարբառներ (կարին, Մուշ, Վան, Սեբաստիա եւն) այս պարագային կը հնչեն ie երկբարբառային հնչումով։ Է տառը ամէն տեղ ալ կը հնչուի e, որով շատ տեղ է եւ է կը դառնան նոյն ձայն գրեր. Բարբառներէն ոմանք միայն կը զանազանեն բառին սկիզբը է = ye, է = e, բառին մէջ է = ie, է = e։

Կարելի բան չէ որ Ե դարուն է եւ է գրերը նոյն ձայնն ունենային. երբ Ս. Մեսրոբ պէտք է տեսեր հնարելու երկու գիր, ըսել է թէ լեզուին մէջ ալ գտեր է երկու տարբեր հնչիւն։ Այբուբենի համեմատութեան մէջ կը գտնենք է = ε, է = η, որով ասոնց տարբեր բաներ ըլլալը կը հեշտուի։ Այսպէս կը գտնենք նաեւ յունարենէ հայերէն տառադարձութեանց մէջ օր. χυριαχή = կիւրակէ, θλη = հիւղէ, ἐλλην = հելլէն, μάχελλον = մակեղոն։ Հին յունարէնի մէջ (նաեւ Ս. Մեսրոբի ժամանակ) ε կը հնչուէր կարճ e, իսկ η՝ երկար ē. (Նոր լեզուին մէջ այս η ձայնը դարձած է i)։ Թրակացւոյն քերականութիւնն ալ՝ որ կուրօրէն կը հետեւի յունարէնին, մեր ձայնը կը դնէ երկար, իսկ է՝ կարճ, բայց ասիկա սխալ է։ Հնագոյն հայերէնը կրնայ ունեցած ըլլալ կարճ ու երկար ձայնաւորներ. յատկապէս կարճ էր, որովհետեւ կը համապատասխանէ հնդեւր. կարճ e-ին, իսկ է երկար էր, որովհետեւ կը ծագի հնդ. ei, oy երկբարբառներէն (ուստի եւ է < է + յ)։ Բայց աւելի յետոյ ձայնաւորներու երկարութիւնն ու կարճութիւնը վերցաւ եւ ապահովապէս արդէն Ե դարուն ըստ Հիւպշմանի[1] անունց մէջ տեւողական տարբերութիւն չկար։ Եթէ e ձայնը կարճ ու երկար ձեւեր ունենար հայերէնի մէջ, նոյնպիսի կարճ ու երկար ձեւեր պիտի ունենային նաեւ միւս ձայնաւորները (ինչպէս է յունարէնի մէջ). երկրորդ որ յունարենէ հայերէն տառադարձութեանց մէջ ի ամէն անգամ է չէ, այլ շատ անգամ կը գտնենք նաեւ է, երբ որ հայերէնի օրէնքը այդ կը պահանջէ. ինչ. թերիակէ = θηριακή, եկեղեցի = ἐκκλησία, աթերայ = ἀθήρα, բեմ = βῆμα եւն։ Նոյնպէս նաեւ հայերէնէ տառադարձուած բառերու մէջ երկու ձեւն ալ խառն կը գտնենք. օր. աշխարհագրական անուններու մէջ. ինչ. դերջան = Δερζήνη, Եկեղեաց = Ἐκελιτσηνή կամ Ἀκιλισηνή, Անգեղ = Ἰγγηλιγνή, Արճէշ = Ἄρσησα, Շակաշէն = Σακάσηνη. յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ՝ Հեր = Χερᾶς, սպասպետ = ἀσπέτ, սպասկապետութիւն = (Σ)πασκαπετέων, Եկեղեաց = Ἐκελιτσηνήν, Երէզ = Ἔρης. Բասեն = Βασηνῶν, Աշխէն = Ἀσιχήνη։ Վրացերէնը մեր երկու գրերուն դէմ ալ միշտ կը հանէ e. օր. սենեակ = -ենակ, աղերս = -ելերս, պատնէշ = պ-դ-ենշ, խենէշ = ենենշ եւն։

Այս բոլորէն կը հետեւի թէ հայ եւ օտար տառադարձութիւնները բաւական չեն խնդիրը լուծելու համար. օտար լեզուներու ձայնական դրութիւնը չէ կրցած ներկայացնել մեր այս երկու գրերու հնչական նուրբ տարբերութիւնը։ Այս պատճառով պէտք է դիմել եղթադրութիւններու։

Գիտենք արդէն որ է եւ է չեն կրնար ունենալ տեւողական տարբերութիւն, միւս կողմէն չենք կրնար ընդունիլ նաեւ որ է գիրը ye կամ ie ձայնն ունեցած ըլլայ, որովհետեւ այսպիսի որոշ տարբերութիւն մը անշուշտ պիտի նկատուէր երկբարբառներով հարուստ յունարէն գրութեան մէջ։ Կը մնայ ուրեմն ընդունիլ թէ մեր այս երկու գրերուն տարբերութիւնը Ե դարուն կը կայանար լոկ բերնի բացուածքի մէջ. է կ'արտասանուէր աւելի բաց, է կ'արտասանուէր աւելի գոց։ Ծանօթ լեզուաբանական երեւոյթ է. որ երկար e ձայնը ժամանակ անցնելով հետզհետէ կը գոցուի եւ անցնելով ē ձեւէն՝ կուտայ i. Հմմտ. յն. η որ Ե դարուն երկար ē էր, հիմայ պարզ i ձայնն ունի. նոյնպէս անգլ. ee (= ē), որ հիմայ կը հնչուի i։

Ե իբր բաց, իսկ է իբր գոց կ'ընդունի նաեւ Հիւպշման եւ կ'ըսէ, թէ թէեւ իր ընդունած

[1] Հոս եւ յաջորդներու մէջ Հիւպշմանի անունով արուած տեղեկութիւնները սովորաբար անտիպ են. կը քաղեմ այն աշակերտական նոթերէս՝ որ կազմեր եմ իր առաջին դասախօսութեանց ժամանակ, որոնց ունկնդրած եմ 1898 թուի գարնան Սընթրազբուրկի մէջ, դասընկեր ունենալով Եղնիկ վրդ. Գեանչեցեանը։

տառադարձութեան մէջ է դրած է ē, բայց ասիկա պէտք չէ առնել տառացի մտքով, այլ լոկ տառադարձական տարբերութեան համար է եւ աւելի ստուգաբանական արժէք ունի, եւ չի ներկայացներ Ե դարու արտասանութիւնը։ Այս մեկնութեան համաձայն կու գայ նաեւ այն հանգամանքը՝ որ է ձայնը ածանցման ժամանակ է կը դառնայ, մինչդեռ է անփոփոխ կը մնայ։ Գոց է ձայնը արդարեւ շատ աւելի մօտ է է հնչման՝ քան թէ բաց է ձայնը։

Գրեթէ նոյն երեւոյթը կը ներկայացնէ նաեւ ֆրանսերէնը, ուր կայ è եւ é. è կը ներկայացնէ մեր հին է ձայնը, իսկ é = է. ֆրանսերէն բառերու ծայրը չենք գտներ è, այլ միայն é. Նոյնպէս նաեւ հայերէնի մէջ բառերու ծայրը գրեթէ չկայ է եւ բացառապէս է կը գտնուի։

Կը մնայ քննել նաեւ թէ է գիրը բառին սկիզբը հին ժամանակ ye հնչումն ունէր։ Այսպիսի բան մը չի կրնար գոյութիւն ունեցած ըլլալ, հետեւեալ պատճառներով. Նախ՝ օտար տառադարձութեանց մէջ չկայ այսպիսի բան, այլ միշտ ε կը գտնուի. օր. հին աշխարհագրական անուններէն՝ Եկեղեաց = Ἐκελιτσηνή, յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ՝ Երասխ = Ἐρασάχ, Երէզ = Ἔρηζ, վրացերէնի մէջ՝ erdo = երդ, Erevani = Երեւան։ Երկրորդ՝ երբ հայերը e տառով սկսող օտար բառ մը հայերէնի կը դարձնեն, է կը գրեն եւ ոչ է. ինչ. Ենովք = Ἐνώχ, Եղիշայ = ասոր. Eliša, Երան = պհլ. Ērān (Իրան)[1]։ Երրորդ՝ հայերէնի մէջ ը-ով սկսող բառերու վրայ իբր յաւելուածական ձայնաւոր կ'աւելնայ է, ճիշտ ինչպէս երբեմն ալ ա, կամ նոր լեզուին մէջ ը, ա, օրինակ Եբասան-ապասան, Եբանդ, Եբամ, Եբակ, բարբառներով ըսէհան, ըսլէկ, ըսահալ, ասասա եւն. եթէ եր պարզ ձայնաւոր մը չըլլար, այս պարագային չէր գործածուեր։ Զորրորդ. անտեղի է կարծել որ Ս. Մեսրոբ հայերէն գրերը յօրինած ժամանակ երկու տարբեր ձայներէ բաղկացած ye խումբը մէկ տառով ուզած ըլլայ նշանակել, ճիշտ ինչպէս որ անտեղի կ'ըլլար կարծել թէ օրինակ ա տառը բառին սկիզբը կը կարդացուէր յա։ Բառասկզբի e ձայնին ժամանակ մը յետոյ ye դառնալը լեզուաբանական պարզ երեւոյթ մըն է, որուն կը հանդիպինք նաեւ ռուսերէնի մէջ, ուր e կը հնչուի ye. օր. ռուս. если = yesli։

Ե գրին հետ ճշդիւ համեմատելի է ա։ Նոր լեզուին մէջ ասիկա ալ երեք գլխաւոր ձեւ ստացած է. բառին սկիզբը կը հնչուի գրական լեզուին մէջ vo, uo, o, բառին մէջ՝ գրական լեզուով միշտ o, բարբառներուն մէջ uo կամ o. ասոնցմէ դուրս կը գտնենք նաեւ ü, ö հնչիւնները՝ որոնք սակաւաթիւ բարբառներու միայն յատուկ են։

Տեսնենք թէ ասոնցմէ որն էր հին ա-ին յատուկ հնչումը։

Այբուբեններու համեմատութեան մէջ մեր ա գրին կը համապատասխանեն յուն. եւ վրաց. o։ Թրակացին ա կը համարի կարճ, իսկ ա-վ երկար ձայնաւոր. բայց մենք գիտինք որ ամէնէն առաջ ա-վ ձայնաւոր պարզ չէ, այլ ձայնախումբ մը. ուստի հոս գործ չունի. Թրակացին հոս ալ ստրկօրէն հետեւած է յունարէնի ձայնական դրութեան, ուր o կարճ է եւ ω երկար, բայց ասով յայտնի կերպով կը ցուցնէ որ հայերէն ա-ին համապատասխանն է յն. o։ Տառադարձութեանց մէջ օտար ազգերու օին դէմ միշտ կը գտնենք ա. ինչ. պհլ. *rōčīk, պրս. rōzī = ռոշկ, ասոր. tōhva wōh = բոհ եւ բոհ, յն. ἐπίσκοπος = եպիսկոպոս, պրս. Gōdarz = Գոդարզ։

Կը պատահի որ երբեմն իրանեան av, u, va ձայներուն դէմ ալ կը գտնենք ա, ինչպէս օր. խորասան = պհլ. Xvarāsān, պրս. Xurāsān, խսրով = պրս. Xusrav, ախար = պհլ. āxvar, պրս. āxur, հմմտ. նաեւ դարով, խորդիկ, նախաշ եւն։ Բայց ասիկա շփոթելու չէ զմեզ, որովհետեւ հայերէն բառերը ծագած են իրանեան այնպիսի բարբառէ մը՝ որ յիշեալ պարագաներուն o ունէր. այս բանը կը հաստատեն օրինակի համար վերոյիշեալ խսրով, ախար բառերուն դէմ յն. Χοσρόης ասոր. Xosrau — դրդ. axór ձեւերը։ Մէկ երկու տեղ ալ ա-ի դէմ ունինք իրանեան a. ինչ. դժոխ, ղանիր, մոգ. բայց ասոնք ալ նոյնպիսի պատճառի մը վերագրել պէտք է։ Այս կարգէն են նաեւ ասորերէնէ փոխառեալ պապայ = plātiā եւ սաֆէր = sefrā։

Հայերէնէ տառադարձուած բառերու մէջ մեր ա-ին դէմ կը գտնենք օ աշխարհագրական անուններուն մէջ՝ Տամրիտ = Τάμωρίτης, Մաքսէն = Moxoene, Սոփէն = Σωφηνή, Sophene, Խորձիանէն = Χορζιανηνή, Chorzianene. Յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ՝ Նորշէական = Νορσρέων, Թորգոմ = Θοργώμ, Թորդան = Θορδὰν (անստոյգ է Աշոյ = ἀσουηνῶν, որ թերեւս ուղղելու է ἀσοσηνῶν). վրացերէնի մէջ՝ ոՔՔիկ

[1] Երկու բառ միայն ունինք՝ Երեմիա = յն. Ἱερεμίας եւ Երուսաղէմ = յն. Ἱερουσαλήμ, որոնք յունարէնի համեմատութեամբ ye հնչում մը կը ցուցնեն՝ զարմանալի կերպով։ Ասոնց մէջ պէտք է տեսնել սեմական ազդեցութիւն։

= ամբոխ, Խ՝ոց՝ = խոց, Խ՝ոփ = խոփ, Կ՝ուշ = կուշ եւն։

Այս բոլորէն կը հետեւի թէ « գրին Մեսրոբեան դարուն հնչումն էր ο ճիշտ մեր այսօրուան ο տառին հնչումը։ Չէր կրնար հնչուիլ uo, ü, ö, որովհետեւ այս պարագային տառադարձեալ ձեւերէն գոնէ մէկը պիտի մատնէր զայն. յունարէնը կրնար նշանակել առաջին երկուքը իր ουο, υ ձեւերով, երրորդին համար կրնար գործածել ευ ձեւը կամ պարզապէս ε զայն։ Ընդհակառակը հայերը նոյնպէս նաեւ վրացին։ Յունարէնի ü ձայնին դէմ գրած են Խ՝. ինչ՝ Ս՝ատος, Կ՝ուրիակի = κυριακή եւն, ինչ որ կը ցուցնէ թէ « գիրը չունէր ü հնչումը։

Կը մնայ մեզի քննել բառասկզբի « գրին հնչումը։ Հոս ալ պէտք է որ « հնչուած ըլլայ միայն իբր ο (եւ ոչ բնաւ vo). այս բանը կ'ապացուցանեն նախ՝ օտար լեզուներէն հայերէնի անցած բառերը ինչ. ոստիկան = պհլ. ōstīkān, ոբոլոս = յն. ὀβολός, որթոդոքս = յն. ὀρθόδοξος, ոբոմ = յն. ὀβολός, շատ լաւ օրինակ է Որմզդ, որուն հին իրանեան բարբառին ձուլմամբ Ohrmazd (յն. Ὀρμίσδας)։ Երկրորդ՝ հայերէնէ վրացերէնի անցած բառերը՝ ինչ. ospi = ոսպ, ostinagi = ոստիկան, oboli = ոբոլ, orme = որմ։ Դժբախտաբար հին աշխարհագրական անուններուն, ինչպէս եւ յունարէն Ագաթանգեղոսի տառադարձուած բառերուն մէջ չկայ սկզբնատառ «։ Բայց այսքանն ալ բաւական է հաստատելու համար թէ բառին սկիզբն ալ « կ'արժէր ο։ Եւ շատ անբնական կը լինէր որ Ս. Մեսրոբ միեւնոյն գրին՝ տեղ մը մէկ արժէք տար, ուրիշ տեղ մը ուրիշ արժէք։

vo հնչիւնը հայերը մէկ անգամ միայն աւելի ունեցած են տառադարձելու եւ այն ալ գրած են վ (այն է՝ βορέας = վ՝որ՝է, վ՝որ՝է՝՝ Արիստ. աշխ). եթէ բառասկզբի « գիրը vo հնչումն ունենար, ճիշտ տեղն էր գրելու որ՝է։

Կան ոմանք՝ որ բարդ եւ ածանց բառերու մէջ ալ՝ հոն ուր երկրորդ բառը կը սկսի « տառով, կը հնչեն vo եւ ոչ ο այսպէս օր. անողորմ = անvoղորմ, ա՝՝ողջ՝՝ՐԻՆ = ա՝՝voղջ՝՝ՐԻՆ եւն. ճիշդ ինչպէս որ « եւ է գրերով սկսող բառերն ալ խոնարհման ժամանակ առանց սղման կը հնչեն՝ կը vողբայ, կը vորոնէ, կը ցերգէ, կը ցեփէ եւն, իբր թէ ասոնք բաղաձայնով սկսած բառեր ըլլային։ Ասիկա տարօրինակ նորմուծութիւն մ'է, որ կը գտնենք Ռուսահայ գրագէտներու մէջ, եւ ոչ միայն չէր կրնար գոյութիւն ունենալ հին լեզուին մէջ, այլ եւ նորերուս համար ալ շատ խորթ կը հնչէ։

ο ձայնին յետին uo, ö, ü ձայնափոխութիւնները սովորական լեզուաբանական երեւոյթներ են. այսպէս՝ օրինակի համար իտալերէնի մէջ լատինական ο դարձած է uo հմմտ. լտ. bonus > իտալ. buono "լաւ", լտ. cor > իտալ. cuore "սիրտ", լտ. ovum > իտալ. uovo "հաւկիթ"։ ռուսերէնի մէջ ալ այսպէս է, ինչպէս կը նկատուի Նոր-Նախիջեւանի հայոց եւ ռուսաց արտասանութեան մէջ։ ο ձայնը դարձած ö շատ սովորական է ֆրանսերէնի, մանաւանդ գերմաներէնի մէջ. հմմտ. գերմ. Koch, Köche, Köchin, Schloss, Schlösser եւն. լտ. cor > ֆր. cœur "սիրտ", լտ. populus > ֆր. peuple "ժողովուրդ"։ ο դարձած ü կը ցուցնեն լտ. morum > mûre "թութ", պրս. goft "ըսաւ", Ատրպատականի արտասանութեամբ güft եւն։ Բառասկզբի vo ձեւացած է uo երկբարբառային հնչման թանձրանալովը։

Ու ձայնաւորը առանձին տառով մը ներկայացուած չըլլալով՝ այբուբենի մէջ չէ մնած։ Ս. Մեսրոբ այս ձեւը շինած է հետեւելով յունարէնի, ուր u ձայնը կը ներկայացուի « եւ տառերու միութեամբ (ου)։ Նոյնպէս ըրած է նաեւ վրացերէնի համար, ուր ունինք ՍՎ ու, ինչպէս որ հին սլաւոներէնի մէջ ալ կայ ѹ ու։ Բայց Վրացիք իմաստուն գտնուած են հնարելու յետոյ միատառ ՊՅ «՝ գրութիւնը՝ որ մտցուցած են իրենց այբուբենին մէջ։ Այսպէս ըրած են նաեւ յոյները՝ հնարելով փակագիր Ȣ ձեւը, որ բաղկացած է իրարու վրայ դրուած ο եւ υ գրերէն։ Բայց ասիկա իբրեւ առանձին տառ այբուբենի մէջ անցած չէ։ Նոր ձեւ հնարած են նաեւ ռուսները (у)։ Հայերը դժբախտաբար մտածած չեն այս միակ ձայնին համար միատառ նոր ձեւ մը հնարել. հայերէնի մէջ թէեւ շատ փակագրեր հնարուած են, հնարուած է մինչեւ իսկ եւ տառաձեւը, որ իբր առանձին տառ այբենարաններու մէջ մնած է, բայց «՝ ձայնին համար այդպէս եղած չէ։ Ասոր գլխաւոր պատճառը Ու գիրն է։ Ու գրութեան միատառ փակագիրը շատ անգամ գործածուած է արձանագրութիւններու մէջ, բայց որովհետեւ ասիկա նոյն էր մեր Ու գրին հետ եւ կրնար շփոթութեան տեղի տալ, ուստի յաջողութիւն ունեցած չէ եւ խափանուած է։

Թրակացւոյն քերականութեան մէջ «՝ կը գրուի իբրեւ երկբարբառ, համապատասխան յունարէն ου ձեւին։ Իրօք որ յունարէն ου առաջ եղկբարբառ էր, որովհետեւ կ'արտասա-

նուէր oü յետոյ սղուելով դարձաւ u, ինչպէս էր Ե դարու արտասանութեամբ։ Սակայն քերականները շարունակելով հին անուանակոչութիւնը, դարձեալ կ'անուանէին երկբարբառ։ Թրակացին հետեւած է այս սովորութեան, հայ թարգմանիչն ալ հետեւած է հեղինակին։

Ո՞ ձեւը այսօր թէ գրական լեզուին եւ թէ բարբառներու մէջ կը հնչուի ո՞. սակաւաթիւ բարբառներ միայն եւ այն ոչ միշտ՝ կը փոխեն ü, o։ Ե դարու արտասանութիւնը առաջինը միայն կրնար ըլլալ (u)· այսպէս կը ցուցնեն նախ այս ձայնին երկտառ ձեւը՝ համեմատ յունարէնին, երկրորդ՝ Թրակացւոյն վկայութիւնը. երրորդ՝ օտար լեզուներէն կազմուած հայերէն տառադարձութիւնները, ինչ· Սուրէն = պրսկ. Sūrēn, յն· Σουρήνας, լտ· Surena, Շապուհ = պհլ· Šapuhr, ղուր = պհլ· կրա· zūr, քուրայ = պրա· kurra, ղուպրայ = ասոր· kufrā, ռաբբունի = յն· ῥαββουνί, սխոդելլ = σχουτέλλιον եւն։ Հարիւրորդ՝ հայերէնի վրայ կազմուած օտար տառադարձութիւնները· յունարէն Ագաթանգեղոսի մէջ՝ Արծրունի = Ἀρσουρουνῶν, Ուտէացոց = Οὐτιῶν, Խոսրովիդուխտ = Κουσαρωδούχτα, վրացերէնի մէջ՝ Խոխոտ = Խոխոտի, Բուրդ = Բուրդն, գրոնչ = գրոնչի, ռուն = ռրօ (մուրճ), ռոռ = ր եւն։

Այս ընդհանուր համապատասխանութեանց մէջ կան նաեւ քանի մը շեղումներ։ Իրանեանէն փոխառեալ խումբ մը բառերու մէջ հայ· ռ-ին դէմ կը գտնենք ō ինչ· ռնուշակ = պհլ· anōšak, մոճակ = պհլ· močak (այսպէս նաեւ Անուշռուան, Ցիլբոգիտ, Սեբուխտ, ռնուշդր, բուժել, գրամոճառ, գրուժել եւ գրուժիլ)։ Ուրիշ պարագաներու մէջ իրանեան ō կ'ըլլայ հայերէն ո. հմմտ. Գոդարզ = Gōdarz, կոպկոհ = kāfkōh (ինչ պատճառ կայ ուրեմն որ վերի տասը բառերուն մէջ կ'ըլլայ ռ։ Դիտել պէտք է թէ հայերէնի մէջ նախաշեշտ ռ կուգայ ոչ ձեւէն. հետեւաբար վերի բառերուն բնիկ ձեւն է *անոյշակ, *մոյճակ, *բոյժել եւն, ինչպէս կը ցուցնեն անոյշ, բոյժ բառերն ալ։ Ըսել է թէ իրանեան ō տուած է հայերէն ոչ թէ ո եւ ռ, այլ ո եւ ոյ, որոնք իրարմէ այնքան հեռու չեն։ Մենք հայերէնի այս զանազանութենէն այն կը հետեւցնենք թէ իրանեաններն ունէին երկու մօտաւոր հնչում եւ հայերը իրենց հարուստ այբուբենով կրցած են այս երկուքը ճշդիւ նշանակել, ինչ որ կարելի չէ եղած պահլաւական շատ անկատար այբուբենով։ Ասկէ զատ այն շեղումները՝ որ կը նկատենք մեզի ծանօթ պաշտօնական պահլաւերէնին մէջ, անշուշտ գոյութիւն չունէին հիւսիսային-արեւմտեան պահլաւ բարբառին մէջ, որմէ փոխառած են հայերը եւ որուն հետքերը նոր դուրս եկան՝ Թուրֆանի գիտական արշաւանքին ժամանակ։ Այս ձեւով մեկնել պէտք է նաեւ մանուշակ, պոդոհաս եւ վրոնդ բառերը, որոնցմէ առաջին երկուքին մէջ ռ-ի դէմ կը գտնենք պհլ· af, իսկ երրորդին մէջ a։ Այս մասին տես Meillet հայագէտին յօդուածը (MSL, 17, 242—250)։

Ասորերէնէ փոխառեալ բառերու մէջ ալ կը գտնենք նոյնպիսի անկանոնութիւններ· այսպէս՝ ռ-ի դէմ ō ունին՝ Ծբոռոռ, Ցռնան, Ոռհայ, Շուշան, գբոգայ, ռբոնայ, քոռիբայ, Աւելի անկանոն են Բարձամայ = Barṣaumā, Խարգել = xargəlā, ղուֆայ = šəyāfā, սաֆսեր = safsēr բառերը։ Ասոնց համար ալ պէտք է կարծել որ ծագած են ասորական բարբառային ձեւերէ, ինչպէս որ քանի մը հատին համար արդէն կրնանք յայտնի կերպով ալ ցուցնել, ինչ· Ոռհայ = ասոր· Orhāi, յետին ձեւով Urhōi, Շուշան = ասոր· šōšan, բայց յունարէն տառադարձութեամբ Σουσάννα։

Ցունարէնէ փոխառեալ բառերու մէջ ունինք 13 ձեւ, որոնք նոյնպէս անկանոն են· այս բառերն են՝ ակոյմիտոս = ἀκοίμητος, բարբիտոս = βάρβιτος, կոլբայ = κόλυβα, մարտիրոն μαρτύριον, նիտրոն = νίτρον, յանուարիոս = ἰανουάριος, պերիոդեւտիս = περιοδευτής, պիտոս = πίτυς, պրոսխոմեն = πρόσχωμεν, սեքսոնդիքիոս = σεχουνδικήριος, սպոնգոս = σπόγγος, տուբի = τυβί, ֆոլոս = ψόλος։

Այս բառերէն քանի մը հատը Հիւպշման կը սխալի յունարէնէ փոխառեալ նշանակելով· այսպէս բարբիտոս եւ նատրոն կը ծագին ոչ թէ յունարէնէ, այլ արաբ· barbut եւ naṭrūn ձեւերէն, որոնց ռ ձայնը համաձայն է մերինին։ Միւս բառերէն ոմանք սխալ տառադարձութիւններ են կամ ձեռագրական սխալներ· օր· յանուարիոս ուղիղ ձեւը յետոյ դարձած է յանուարիոս՝ ռ եւ ռ տառաձեւերուն նմանութեան պատճառաւ· ֆոլոս բառը պէտք է կարդալ ֆոլոս· կոլբայ ունի նաեւ կանոնաւոր կոլբայ ձեւը· միւսները կամ Փոքր Ասիական բարբառային ձեւէ մը առնուած են եւ կամ հայոց բերնին մէջ ձեւափոխուած· հմմտ· Բարբողիմէոս կոմոդիկէ եւ կոմոդիկոս բառերը՝ որոնք յետոյ դարձած են Բարբողիմէոս, կոմոդիկէ, կոմոդիկոս։ Արդէն յիշեալ բառերէն ինը հատը շատ յետին ժամանակի ձեւեր ըլլա-

լով՝ Ե. դարու արտասանութեան համար նշանակութիւն չունին։

Առանձին ուշադրութեան արժանի է մեր աշխարհագրական անուններու տառադարձութիւնը՝ հին յոյն եւ հռովմայեցի հեղինակներու քով։ Ասոնց մէջ — պարունակող բառերը դժբախտաբար շատ չեն. ունինք միայն Կ-ԷՐ-Ի = Καρδοῦχοι, Մն-ր = Μουζουρῶν, Ո-Ի = Ὠτηνη, Otene եւ Գ-Ֆ-Ր = Γωγαρηνή. սակայն ասոնցմէ առաջինը ստոյգ չէ թէ իրօք կորկայն ասոնցմէ առաջինը ստոյգ չէ թէ իրօք կորդուքի՞ն կը համապատասխանէ. երկրորդը ուշ ժամանակի բառ է եւ հայերէնի — ձայնին լաւ կը համապատասխանէ. վերջին երկուքը հայերէնի — ձայնին դէմ կը հանեն ō. ասիկա ոչ թէ անկանոնութիւն մ'է, այլ կը ներկայացնէ հայերէնի հնագոյն հնչումը։ Յայտնի է որ հայերէնի հնագոյն հնչումը։ Յայտնի է որ հայերէնի ձայնական օրէնքներու համաձայն՝ Ո-Ի, Գ-Ֆ-Ր ձեւերը կը ծագին հնագոյն *Ոյ-Ի, *Գ-ոյֆ-Ր ձեւերէն (հմմտ. մանաւանդ Οὐιτία գրչութիւնը)։

Այսպէս ուրեմն Ե դարու արտասանութեան մէջ — գրութեան - հնչումը ապահով եւ հաստատ է։

Հ. Յ. ԱՅԱՌԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Dr. Anton Baumstark, Geschichte der syrischen Literatur mit Ausschluss der christlich-palästinischen Texte. Bonn, A. Marcus und E. Webers Verlag, 1922, մեծ 8°, S XVI, 373.

Ասորական մատենագրութեան պատմութեան համար մինչեւ այսօր առձեռն ունէինք միայն W. Wright'ի եւ R. Duval'ի գործերը, որոնք իրենց համառօտութեան մէջ կը թողուին բաղձալի կէտեր, այնչափ աւելի որչափ ուշադրութիւն կը նուիրուէր այս քրիստոնեայ արեւելքի երբեմն այնպէս բարգաւաճ, բայց այժմ գրեթէ անհետանալու վրայ եղող ժողովրդեան մտաւոր ստեղծագործութեանց, մանաւանդ վերջերս Գերման բանասիրութիւնը տակաւին հրապարակ չէր եկած նման աշխատութեամբ մը, խոյս տալով անշուշտ իրենց նրբանկիր հարցասիրութեամբ գործին դժուարութենէն։

Հակառակ ամէն դժուարութեանց կը ձեռնարկէ գործին A. Baumstark, որ իբրեւ ասորագէտ քաջածանօթ է գիտական աշխարհի իւր բազմազան երկասիրութիւններով։

Պատմութիւն ասորական մատենագրութեան ընդարձակ հատոր մը կը դնէ մեր առջեւ Baumstark, ուր կ'ամփոփէ ասորական ճոխ գրականութիւնը չորրորդ դարէն սկսեալ մինչեւ ԺԷ դար, դուրս ձգելով միայն "քրիստոնէական-պաղեստինեան բնագիրները, ուր իշխող լեզուն արդէն արաբերէնն է։ Ուրախալի է ըսել, թէ յաջողած է բազմահմուտ եւ ճարտար հեղինակին անձուկ էջերու մէջ խտացնել հարուստ գրականութիւն մը՝ բանասիրութեան պահանջած պայմաններով եւ ամենակատարեալ ձեւով։ Իւրաքանչիւր հեղինակի կեանքը, ժամանակը, գրութիւնները ներկայացուած են պայծառագոյն կերպով, մանրաման եւ խղճամիտ յայտարարութեամբ աղբիւրներու, ուսկից առնուած են կենսագրական ծանօթութիւնները, ուր պահպանուած են ձեռագիրները, հրատարակուած եւ կամ թարգմանուած են գրական մնացորդները եւ կամ անոնց մասին լոյս տեսած են քննադատութիւններ։

Գործին ընդարձակութիւնը ստիպած է հեղինակը իւր աշխատութիւնն ըստ կարելւոյն խտացուած ձեւի մէջ ընծայել. այս միայն տժգոհ կը ձգէ զմեզ։ Ասոր կից ցաւալի պարագայ մըն է եւ այն կէտը, որ հեղինակը՝ ձեռնարկած ըլլալով գործին 1918ին, երբ Միջին Եւրոպան խզուած էր արտաքին աշխարհէն, չէ կրցած օգտուիլ նաեւ այնպիսի աղբիւրներէ, որոնք լոյս տեսած են պատերազմի ընթացքին եւ կամ գոյութիւն չունէին գերմանական շրջանակի մէջ։ Այս թերոյթը չանցած է ապա ընուլ յաւելուածով մը, որչափ հնարաւոր եղած է իրեն աջակցութեամբ ասորագէտ բանասէրներու։ Բաւականաչափ տուած ըլլալով այսու Ասորւոց մատենագրութեան պատմութեան ամբողջական պատկեր մը, կը յուսանք թէ գործին անդրագոյն տպագրութիւնները պիտի լրացնեն եւ կատարելագործեն այն ինչ այժմ հնարաւոր չէ եղած առնուլ առաջին փորձին մէջ։ Չենք կասկածիր որ այն պիտի ըլլայ այսուհետեւ առաջնորդ ճանապարհացոյց մը այն ամէնուն ձեռքը, որոնք կը փափաքին միջամուխ ըլլալ ասորական գրականութեան սահմանը։

Յատկապէս հետաքրքրական է երկասիրութիւնս հայ մատենագրութեան պատմութեան համար, որ իւր գոյութեան օրէն սկսեալ են-